

מכּגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כתב עת • גיליון 34

טבת, תשע"ב – דצמבר 2011

יוצא לאור על ידי:

אפשר

"אפשר" – עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בשיתוף עם:

המכללה האקדמית בית ברל
בית הספר לחינוך
החוג לקידום נוער

משרד החינוך
המינהל לחינוך
התיישבותי ועליית הנוער

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים
האגף לנוער צעירים ושירותי תקון

זהויות ישראליות – יהודים וערבים מול המראה והאחר

מאת: יאיר אורון

תל אביב: רסלינג, 2010 (359 עמודים)

שני צידי המטבע: עצמאות ונכבה: שני נרטיבים של מלחמת 1948 ושל תוצאותיה

מאת: מוטי גולני ועادل מנאע

Netherlands: The Hague: Institute for Historical Justice and Reconciliation, 2011

(121 עמודים בעברית ו-197 עמודים באנגלית)

אילנה פאול

אחת מהשאלות השכיחות בחברה הישראלית היא השאלה, מהי ישראליות ומיהו ישראלי. נדמה שהעיסוק האובססיבי בשאלת הזהות הישראלית הוא אחד ממאפייניה של הישראליות. הניסיון הבלתי פוסק לפענח את הצופן הגנטי של הישראליות הוליד עשרות רבות של מאמרים ומחקרים המתחבטים בסוגיה זו. המחקרים האמפיריים והדיונים התאורטיים נעשים מפרספקטיבות דיסציפלינריות מגוונות: חינוך, פילוסופיה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה ועוד. כל מחקר מוסיף או משמיט אוכלוסייה נחקרת ומתמקד ברכיב זה או אחר של הזהות.

בספר "זהויות ישראליות: יהודים וערבים מול המראה והאחר", בחר פרופ' יאיר אורון, להתמקד בחקר זהותם הישראלית של סטודנטים להוראה, יהודים וערבים, בשתי נקודות זמן – 1990 ו-2008. מחקר אמפירי זה כולל נתונים עשירים ומרתקים, שמהם אנו למדים על דמותה של החברה הישראלית דרך ידיעותיהם ועמדותיהם של מורי העתיד, שיהיו אמונים על חינוך הדור הצעיר.

אורון סוקר את גלגוליה של הזהות היהודית החל מהמאה התשע עשרה ועד ימינו. המוטיב המרכזי ששב ועולה בנקודות הציון השונות הוא מוטיב העמידה בפני פרשת דרכים, פרשת דרכים שבה החברה מתמודדת עם הגדרת זהותה ועם בחירת דרכה. סקירתו של אורון היא מסע זהות ישראלי מרתק, שמוביל את הקורא בדרכים מרכזיות לצד שבילים צדדיים: זהות יהודית בגולה, ציונות כבסיס לריבונות לאומית, מתח שבין יהדות לציונות, מעבריות לכנעניות ומגולה לצבריות. לצד מתחים אידאולוגיים וערכיים, מוזכרות המלחמות, בעיקר מלחמת ששת הימים ומלחמת יום כיפור, כאירועים משמעותיים, רחבי היקף, שהתחילו את משבר הזהות הישראלי.

כתיבה על זהות ישראלית היא משימה מורכבת ורבת-פנים, קל וחומר כאשר עומדת בפנינו המשימה לחקרה באופן אמפירי. אורון משווה בין נתונים שנאספו בשנת 1990 ובין אלה שנאספו בשנת 2008, ומארגן אותם בכמה מעגלי זהות: "העם שלי

ואני", "השוואה ואני", "הנכבה ואני", "האני והאחר", "מדינת ישראל ואני" ו"הדת והאני".

בפרק "העם שלי ואני" אורון דן בנושאים הבאים: מרכזיות וערכיות הישראליות והיהודיות במובן הרגשי וכביטוי רצון להשתייך לזהויות אלה, יחס לתקופות שונות בהיסטוריה היהודית, יחס לקהילות יהודיות בתפוצות ושאלת יחסי ישראל והתפוצות ויחס לעלייה ולהתבוללות. כמו כן, הפרק דן במדינת ישראל, בעם היהודי ובדת היהודית כרכיבים בזהותם של הצעירים. פרק זה כולל גם דיווח על יחס הסטודנטים הערבים לשאלת זהותם הלאומית. בפרק "השוואה ואני", אורון עוסק בתפיסת לקחי השוואה והדרכים להוראתה בעיני הסטודנטים הישראלים ובבחינת ידיעותיהם בנושא השוואה. ממצאי המחקר נעים בין זיכרון ולקחים אוניברסליים לבין זיכרון שואה ייחודי. מרבית הסטודנטים מבטאים בעמדותיהם בנושא הוראת השוואה ומקומה במדינה, בחינוך ובזהות היהודית את עמדות הממסד החינוכי והפוליטי. בפרק "הנכבה ואני" נבדק יחסם של הסטודנטים היהודים והערבים לנכבה ולהוראתה במערכת החינוך ובפרק "האני והאחר" נבדקו עמדות הדדיות של יהודים כלפי ערבים ולהפך. בפרק מדווחים נתונים רבים המלמדים על מציאות עגומה, שמבטאת ניכור וחשש הדדי. היחס העיון והמנוכר ביותר כלפי ערבים מצוי בקרב האוכלוסייה הדתית. הפרק "מדינת ישראל ואני" עוסק ביחס לציונות ולמדינת ישראל, והפרק האחרון, "הדת ואני", דן במורכבות הקשר שבין דת ולאום, במיקומה של הדת בזהות היהודית וביחסם של שני אלו לזרמים השונים. ניתוח תשובות הנבדקים היהודים נעשה על פי ארבע קטגוריות: חילונית לא דתית, מסורתית, דתית לאומית וחרדית, לצד הקבוצה הערבית.

אורון מגיע למסקנה שאפשר לנבא את עמדות הנבדקים בסוגיות הנדונות על פי רמת דתיותם. משתנה הדתיות מתגלה כגורם המשמעותי ביותר, והשפעתו על עמדות הנבדקים גדולה מכל יתר המשתנים האחרים. עוד נמצא שהמרכיבים היהודיים בזהות הולכים ומתחזקים לעומת היחלשות תחושת הישראליות. אורון מתקשה לקבוע, אם הצעיר הישראלי היום הוא יותר יהודי רק משום שהוא פחות ישראלי, או שיהודיותו התחזקה כשלעצמה.

מקומה של הדת היהודית בזהות הישראלית מורכב. מצד אחד, אורון מביע חשש מהפוטנציאל הלאומני הגלום בלאומיות, במיוחד בקרב אזרחים דתיים, ומצד שני, הוא חושש לגורלה של היהדות בקרב החילונים. הוא מדגיש את חשיבותה של היהדות כבסיס וכשורשים הכרחיים למדינה היהודית. אורון מנסה למצוא את שביל הזהב בחיבור שבין ישראליות ליהדות ולראות ביהדות מקור השראה, מסורת ושורשים תרבותיים, ולא מכשיר להדרת האחר.

ממצאי המחקר מלמדים שהשוואה היא הגורם המשמעותי המשותף לכל תת-הזהויות היהודיות. השוואה הפכה להיות המאורע ההיסטורי המוזכר ביותר, הן כמאורע בעל משמעות כללית לעם היהודי והן כמאורע הנוגע לנשאלים ולגורלם באופן אישי. לדברי אורון, השוואה משמשת כמכנה המרכזי שמלכד בין כל תת-הזהויות, והיא מוגדרת על ידו כ"דת אזרחית". מקומה של השוואה בזהות היהודית הולך ומתחזק, אך הלקחים

האוניברסליים הולכים ומצטמצמים. גם בקרב הצעירים הערבים, המכנה המשותף המלכד הוא אסונם הלאומי – הנכבה. הממצא המלמד כי רכיב מרכזי ומלכד בזהותם של הצעירים היהודים והערבים הוא אסון לאומי שהתרחש בעבר, מעורר סימני שאלה מדאיגים באשר לעתיד. לא זו בלבד שרכיב מרכזי בזהותם הוא אסון לאומי, אלא מסקנותיהם באשר להווה ולעתיד מתאפיינות בתחושה קרבנית, בהסתגרות ובהתרחקות משמיעת קולו של הצד השני. אורון רומז בניתוחו, שאסון לאומי כמעצב זהות קולקטיבית מהווה חסם המונע ביקורת עצמית ופתיחות לאחר.

אם נחבר את התפתחותה של הזהות הקרבנית של הערבים והיהודים להיחלשות הישראליות והתגברות היהודיות, נראה כי נפער פער גדול בין שני המגזרים, משום שבעוד הזהות הישראלית יכולה להכיל את אזרחותם של הערבים, זהות יהודית כזהות אקסקלוסיבית אתנו-לאומית אינה מאפשרת קבלת האחר.

העיסוק בזהות הישראלית הוא עיסוק במסע אל עצמנו כחברה, הוא התבוננות במראה והתבוננות באחר. אולם אין די בהתבוננות, אלא יש צורך באיתור הדרכים ליצירת חברה טובה יותר, סובלנית, דמוקרטית ורב-תרבותית. ממצאי מחקרו של אורון מאפשרים לנו התבוננות עצמית בפרטי פרטיה של הזהות, בדומה לשימוש בזכויות מגדלת, שמאפשרת מבט קרוב בכל רכיב ורכיב. יתרונו של הספר ניכר גם ביכולתו לנתח את הזהות הישראלית מעבר לפרטי פרטיה, לראות מהלכים רחבים בפרספקטיבה של זמן ולקשור את נושא הזהות בקשר ברור ואמיץ למעשה החינוכי. אורון רואה את הפוטנציאל הגלום בחינוך כדי לחולל שינוי חברתי, להוביל להכרה ברבגוניות הקיימת בחברה הישראלית ולחנך לסובלנות הדדית.

הספר השני בסקירה זו הוא ספר היסטוריה, שנכתב על ידי שני היסטוריונים ישראלים, פרופ' מוטי גולני היהודי וד"ר עאדל מנאע הפלסטיני. יחד חיברו את הספר "שני צידי המטבע: עצמאות ונכבה: שני נרטיבים של מלחמת 1948 ושל תוצאותיה". הספר, שנכתב במקור בעברית, יצא לאור בו-זמנית בשני סוגי ספרים – האחד בעברית ובאנגלית והשני בערבית ובאנגלית. מטרת הכותבים להציג חוויה קולקטיבית של ישראלים ופלסטינים כפי שהיא מתבטאת בשני נרטיבים המתארים את המלחמה ב-1948. הספר פותח בסקירה שיטתית ומלומדת על מהות הנרטיב ההיסטורי, על תרומתו לפשרה היסטורית בין עמים ועל היותו בסיס פורה לדיון על זהות קולקטיבית עכשווית.

אפשר לראות בספרם של גולני ומנאע חלק ממגמה דו-קוטבית המתרחשת בחברה הישראלית והפלסטינית – לצד תהליכי עוינות והסתגרות, מתרחשים תהליכי היפתחות לנרטיב של האחר ורצון להתמודד עם סיפורו של האחר, שאינו עולה בקנה אחד עם הסיפור הקנוני.

סנונית ראשונה בתהליך ההיכרות עם הנרטיב של האחר הייתה בדמותו של ספר הלימוד של ד"ר דן בר-און ז"ל ושל עמיתו הפלסטיני ד"ר סמי עדואן, "ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר" (בר-און ועדואן, 2009). רבות נכתב על הקשיים והאתגרים

שבלימוד היסטוריה דו-נרטיבית, ואף התפתח פולמוס ציבורי סביב השאלות, האם נכון ללמד את ההיסטוריה של האחר, והאם נכון לעשות זאת בניגוד להוראת משרד החינוך, שאסר לרכוש ספר זה כחלק מספרי הלימוד במערכת החינוך. האם איננו גורמים נזק בחינוך ילדינו? שאלות רבות, המעידות על הכאב והחשש שבנגיעה בעצבים החשופים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

הספר של גולני ומנאע מספר שני נרטיבים – הציוני-יהודי לצד הפלסטיני. כתיבת שני נרטיבים היא דרך שונה מכתובת נרטיב אחד מגשר לשני העמים, נרטיב שאולי ניתן יהיה לכתבו שנים רבות לאחר סיום הסכסוך. בשלב זה מתפתחים דגמים שונים של כתיבה משותפת. אולם בניגוד לספר של בר-און ועדואן, שבו כל נרטיב קיבל עמוד נפרד, בספרם של גולני ומנאע כל עמוד מכיל את שני הנרטיבים, ועל הקורא להבין תוך כדי קריאה, מי כתב כל פסקה ואת מי היא מייצגת.

קריאת הספר "שני צידי המטבע" סוחפת ומרגשת, וכתבתם של שני ההיסטוריונים דומה לריקוד של זוג, שלעיתים אווז ידיים ולעיתים שמטם. בזמן הריקוד, בני הזוג צועדים זה לצד זה ולעיתים עומדים זה מול זה, ושוב חוזרים שלובי ידיים. זו הייתה תחושת בעת קריאת הספר. הסבר לתחושה זו נמצא בעמוד 22:

הטקסטים יובאו יחד, מעורבים זה בזה, פלסטיני וישראלי לפי התקופה שבדיון, כדי לאפשר להם לשוחח האחד עם האחר ולקורא להביא אל השיחה הזו הקשרים כרצונו. [...] לא תמיד ברור איזה נרטיב מדבר. כמו במציאות, הם סותרים בדרך כלל אך לא תמיד. [...] אין צורך לזהות מקורו של כל נרטיב, הקורא יבחין עד מהרה מי הוא מי.

בזמן קריאת הספר נשמע בפסקאות מסוימות קולו של גולני, ובפסקאות אחרות נשמע קולו של מנאע, ולעיתים שומעים את שניהם יחד יוצרים טקסט משותף. גם עיצוב הפסקאות בכל עמוד ועמוד מלמד על ה"ריקוד" הזה, שמשתנה מפרשייה לפרשייה. זו סוגיה מעניינת למחקר אחר, על אופן העריכה ועל השימוש של כל אחד מהכותבים במילים אמפתיות לעומת מילים מתריסות בפסקה שלו.

ההיסטוריה וכתובה נרטיבית של היסטוריה אינן עוסקות בעבר בלבד, אלא בהווה ואף בעתיד המשותף, ולכן לא ניתן לנתק את ההיסטוריה וכתובה מתפקידו של איש החינוך. פרופ' צבי לם ז"ל, איש חינוך שעסק במחשבת החינוך ובמעשה החינוכי, כתב על הדרכים לחינוך רב-תרבותי בחברה מרובת תרבויות. הוא שאל, כיצד נקדם חינוך רב-תרבותי? האם בהרחבת הידע על הקבוצה האחרת? או אולי במפגשים אינטנסיביים עם בני הקבוצה האחרת על בסיס תאוריות המגע? לם טען שחינוך לרב-תרבותיות ייעשה באמצעות טיפוח היכולת של היחיד להתייחס אל תרבותו ביחס כפול. בדרך הראשונה, עליו לראות בה דרך חיים פרטיקולרית שהוא חי בה וחש הזדהות עמה, ובדרך השנייה, עליו להשקיף עליה מבחוץ כאילו זו תרבותו של האחר. לבסוף הוא יוצא בקביעה, שמי שאינם מסוגלים לפתח יחס ביקורתי כלפי התרבות שבה הם חיים, אינם מסוגלים לפתח יחס סובלני כלפי תרבות זולתם.

לספר של גולני ומנאע עשויה להיות תרומה לפיתוח יחס ביקורתי זה. זו פעם ראשונה שעמוד אחד מכיל טקסט המבטא נרטיב אחד לצדו של נרטיב שני שסותר אותו או מוסיף לו פן אחר, המלמד על מציאות מורכבת. הטקסט השני גורם לקורא לחזור שוב לנרטיב שלו ולקרוא אותו קריאה מחודשת, קריאה מעוררת שאלות.

החיבור בין ספרו של יאיר אורון, העוסק בזהויות ישראליות של יהודים וערבים לבין ספרם של גולני ומנאע, שמבוסס על נרטיבים היסטוריים של יהודים וערבים, הוא המעשה החינוכי. אחת מהשאלות שהופנו לצעירים היהודים בספרו של אורון עסקה בלימוד הנכבה. באופן מפתיע, שיעור גבוה של סטודנטים יהודים מסורתיים ולא דתיים תמכו בלימוד הנכבה, ואילו בקרב הדתיים אחוז התומכים היה נמוך בהרבה. תמיכה זו של הסטודנטים המתכשרים להוראה לא זו בלבד שאינה עולה בקנה אחד עם מדיניות משרד החינוך, אלא היא מערערת עליה, בהציגה גישה חתרנית המנסה לקדם היכרות עם הנרטיב הפלסטיני.

השדה החינוכי הוא השדה המתאים להכיר את הנרטיב של האחר, לחזור ולפענח את הנרטיב שלנו ושוב לחזור לנרטיב של האחר, לדלג בין נרטיבים ובין זהויות, ודרכם לפלס דרך להכרה הדדית. על כך מסכים אורון, וכך ביטאו רעיון זה גולני ומנאע בעמוד האחרון של ספרם:

לימוד מלא של הנרטיבים של שני הצדדים על מלחמת 1948 עשוי להביא כל אחד מן הצדדים להבין טוב יותר את מאווייו, את כאביו, את רגישותו, את עלבונותו ואת פחדיו של האחר, אין ספק שהכרה של הנרטיב שלך עצמך, לצד הכרה והוקרה את זה של האחר, עשויים לעשות את הנרטיב הזה לא כלי להעצמת הסכסוך, כפי שקורה לצערנו בדרך כלל, אלא גם ובעיקר לכלי המעצים פשרה הדדית, היכולת לקדם קיום הדדי, שווה ומכבד לשני הצדדים. כל אפשרות אחרת תוליך לאסון.

מקורות

בר-און, ד' ועדואן, ס' (2009). **ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר**. בית ג'אלא: פריים – מכון לחקר השלום במזרח התיכון.